

Наталія БАГНЮК

ПОЛІСЬКІ ЖИВОМОВНІ ЕЛЕМЕНТИ В СЕРЕДНЬОШРИФТОВОМУ ЄВАНГЕЛІЇ

У статті досліджено фонетичні особливості канонічного тексту безвихідного середньошрифтового Євангелія. Попри порівняно велику кількість церковнослов'янських елементів, якими характеризується тогочасна книжна мова, у тексті пам'ятки виявлено своєрідні фонетичні явища, що виявляють зв'язок її автора з північноукраїнським наріччям.

Ключові слова: *середньошрифтове Євангеліє, фонетичні особливості, графема, звук, північноукраїнське наріччя.*

До сьогодні немає жодних достовірних відомостей про час і місце виготовлення середньошрифтового Євангелія – однієї із найдавніших друкованих кирилицею книг. Докладне мовознавче дослідження пам'ятки, якого досі не проводили ні російські, ні українські лінгвісти, допоможе з'ясувати низку запитань, що постали перед книгознавцями, істориками, бібліографами й колекціонерами: хто й коли, на яких теренах надрукував цю монументальну книгу?

На перший погляд може здатися, що марно шукати рис живого мовлення у надрукованому церковнослов'янською мовою тексті, адже пам'ятка є канонічною, отже, створеною відповідно до вимог т. зв. високого стилю.

Справді, порівняно із рукописними Євангеліями XVI–XVII ст., текст середньошрифтового опрацьований більш ретельно, а тому відсоток випадкових живомовних фонетичних і граматичних вкраплень у стародруковій значно нижчий. Однак навіть ті нечисленні вузьколокальні діалектні особливості, що їх вдалося виявити на тлі освяченого традицією церковнослов'янського тексту, дають підстави для припущень про місце виготовлення пам'ятки або про її автора – вихідця із відповідної території.

«При визначенні походження авторів анонімних пам'яток і встановленні часу написання текстів, у яких немає прямих дат, історики мови використовують насамперед засвідчені в таких пам'ятках особливості фонетики», – зауважує В. Мойсієнко¹. Аналізові

Історія мови

¹ Мойсієнко В. М. Фонетична система українських поліських говорів у XVI–XVII ст.: Монографія. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2006. – С. 80

основних рис фонетичної системи середньошрифтового Євангелія присвячено нашу окрему розвідку². Дослідження показало, що більшість виявлених у тексті фонетичних явищ стосуються південно-західних говорів, ці риси послідовно виявляються у пам'ятках різних жанрів, які походять із південно-західних земель України. Щоправда, в середньошрифтовому Євангелії зафіксовано і низку фонетичних рис, властивих північноукраїнському наріччю. Саме ці особливості – у центрі нашої уваги.

Дослідники мови давніх текстів особливо докладно вивчають рефлексії **ѣ**, вважаючи їх надзвичайно важливими у справі встановлення місця написання (виходу друком) пам'ятки або місця народження писаря (друкаря). Переважно в тексті досліджуваного Євангелія, як і в більшості друкованих пам'яток XVI–XVII ст.³, графема **ѣ** вживається згідно з етимологією і незалежно від наголосу. Зафіксовано кілька випадків сплутування **ѣ** та **и**: **п о в д ѣ ти**, але **в д и т е** (99 зв.), **в и д и т е**, але **о ү в ѣ д ѣ в ш е** (135), **в с и ч л ѣ ц ы** (206 зв.), але **н а д ѣ с ѣ х ѣ** (35 зв.). Як відомо, таке сплутування є характерним для українських писемних пам'яток. Трапляються також приклади сплутування **ѣ** та **е**: **в о в с ѣ х ѣ ѣ з ы ц е х ѣ** (161 зв.), проте **п о в с е и в с е л е н н ѣ и** (88 зв.).

У тексті досліджуваного Євангелія у новозакритих складах послідовно зберігаються етимологічні *о та *е, причому і в коренях, і у флексіях: **п л о д ѣ** (14 зв.), **с о л ь** (19), **с в о и** (20), **п о с р е д ѣ в о л к в ѣ** (37), **в с т а в л е н ѣ** **г р ѣ х в ѣ** (98), **г р о б ѣ** (108), **п о д ѣ к р о в ѣ м о и** (209 зв.), **с е д ь м ѣ к р а т ѣ** (67 зв.), **о н е м ѣ** (166), **о н е и** (199) та ін.. Цікаву думку висловив В. Мойсієнко, зауваживши подібну ситуацію у північноукраїнських пам'ятках XVI–XVII ст.: «Така рефлексія давніх *о та *е (з абсолютним домінуванням на письмі букв о, е) у поліських пам'ятках XVI–XVII ст. може бути пояснена не лише впливом традиційної орфографії (...). Не слід тут відкидати і живомовну стихію. Адже у мові південноукраїнських пам'яток цього періоду історики мови букви ү, ю, іноді и відзначали значно частіше».

Імовірно, що в канонічному тексті Євангелія тільки [e] після шиплячих перед здавна твердими приголосними вважався нормою: **ж е н а** (33 зв.), **ч е л о в ѣ к ѣ** (45 зв.), **в а ш е м ѣ** (70), **ш е с т ь и ч а с ѣ** (72 зв.), **в е л и к ѣ и в е ч е р ѣ** (102 зв.), **с ѣ ж е л ч ѣ ю** (105 зв.), **ч е т ь и р и** (288 зв.) та ін. Можна припустити, що прагнення друкаря дотримати традиційного

² Бягнюк Н. Мова безвихідного середньошрифтового Євангелія (особливості фонетичної системи пам'ятки) // Українська історична та діалектна лексика: Збірник наукових праць. – Львів, 2007. – Вип. 5. – С. 443–452.

³ Мойсієнко... – С. 136.

⁴ Мойсієнко... – С. 169.

правопису перешкодило цій особливості проникнути в текст. Урахуймо й те, що відсутність лабіалізації [e] після шиплячих перед здавна твердими приголосними зафіксована на значній частині сучасних південно-західних говорів⁵.

Живомовний фонетичний процес зміни [e] в [o] після шиплячих перед здавна твердими приголосними в середньошрифтовому Євангелії засвідчує хіба що словоформа **[в с ѡ в о з м о ж н ѡ]** в **Ѡр Ѱю цю м Ѱ** (146), хоч у тексті зафіксовано традиційні написання: **в ѱю щє м Ѱ**, **п р о с ѡ щє м о ѱ** (206 зв.). Аналогічні приклади зміни ненаголошеного [e] після шиплячого приголосного в [o] виявили В. Німчук у Київському Псалтирі 1397 р. (**ѡб ѡ ѡ ѡ да ю щю м о ѱ** **с и л о ю**, **в ш о д ш о м ѱ** **н а н <б о** та ін.)⁶, І. Чепіга у Пересопницькому Євангелії (**л е ж а ч о г о**, **р е к о ѱ ч о г о**)⁷.

Привертає увагу факт уживання в аналізованому Четвероевангелії графемі **є** на місці ненаголошеного **ѡ**, якою, очевидно, передано звук *e* < ('*a*, ѡ). Це фонетична особливість представлена в пам'ятці кількома прикладами: **к л е н и с ѡ** (21 зв.), **к л е н Ѱца ѡ в ы** (22), **к л е н е т с ѡ з л а т о м ѡ** **ц р ѡ к о в н ы м ѡ** (85), **д о д н ѡ т о г о** (166 зв.), **д о с е г ѡ д н ѡ є** (109). Під наголосом фіксуємо **ѡ**: **н е к л ѡ т и с ѡ в с ѡ к о** (21 зв.).

Локалізуючи згідно із свідченнями писемних пам'яток назване фонетичне явище передусім на Поліссі, Ю. Шевельов зазначає, що впродовж середньоукраїнського періоду написання *e* на місці давнього ненаголошеного **ѡ** не тільки почастишало, а навіть увійшло в моду, оскільки трапляється у пам'ятках з інших територій⁸. Від початку XVI ст., подібно стверджує В. Мойсієнко, «ця розмовна поліська фонетична риса стає правописним писемним узусом, який згодом обіймає ареал значно ширший від живомовної реалізації»⁹.

Зміна **a>e** у наголошеній позиції характерна передусім для південно-західних говорів, хоч не є вона чужою і для західнополіських говірок (нанести 'найняти', присєга 'присяга') [Шевельов 2002: 183; Мойсієнко 2006: 220]. Пор. у середньошрифтовому Євангелії: **и о ѱ л е ж е в Ѡт р ѡ**

⁵ Атлас української мови: У 3 т. – Т. II: Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття і суміжні землі / Ред.: Я. Закревська. – К.: Наукова думка, 1988. – Карта 38.

⁶ Німчук В. В. Київський Псалтир 1397 року – пам'ятка північного діалекту української мови // Український діалектологічний збірник. – К.: Довіра, 1997. – Кн.. 3. – С. 222

⁷ Чепіга І. П. Пересопницьке Євангеліє – унікальна пам'ятка української мови // Пересопницьке Євангеліє 1556–1561. – К., 2001. – С. 34.

⁸ Шевельов Юрій. Історична фонологія української мови : [Сергій Вакуленко (пер.), Андрій Даниленко (пер.)]. – Х.: Акта, 2002. – С. 184.

⁹ Мойсієнко... С. 210.

(127 зв.).

Наявність цієї фонетичної особливості в сучасних південно-західних та північних говорах підтверджує Атлас української мови¹⁰.

Аналізована пам'ятка фіксує традиційну для середньовічних пам'яток та згодом усталену в тогочасних граматиках і словниках (як-от у «Лексисі» Л. Зизанія, «Граматиці» М. Смотрицького) твердість африкати [ц]: **с ъ в е р е т ь п ш е н и ц ъ с в о ю в ж и (т) н и ц а** (15), **ѡ ц ъ т в о и** (23 зв.), **к о н е ц ъ** (23 зв.), **п т и ц а н в □ (с) н ы ѡ** (25 зв.), **н а м ы т н и ц ы** (33), **ш ѡ ц а** (34 зв.), **д е с н и ц а** (34 зв.), **д ѣ в и ц а** (34 зв.), **п т и ц ы** (38 зв.), **п ш е н и ц о у с ъ в е р ѣ т е** (51 зв.), **с т о о в е ц ъ** (66 зв.), **п р и ш е л ц а** (84 зв.), **в д е с н и ц ъ** (105), **в ѣ н е ц ъ ѡ т е р н ѡ** (105), **к о н е ц ъ** (123 зв.), **в д о в н и ц а** (160 зв.), **г о р н и ц ъ в е л ѣ ю** (165), **в и т а л н и ц а** (165 зв.), **м і р о н о с и ц а м ѣ ѡ** (173 зв.), **п л а щ а н и ц о у** (174), **м (с̣) ц ъ** (184) та ін. Як відомо, ствердіння африкати [ц], зокрема в суфіксі **-ець** характерне для східнокарпатських, наддністрянських, південноволинських і західної частини подільських говірок [Бевзенко 1980: 76; АУМ II, к. 98]. Твердий [ц] у суфіксі

-иця, як визначено на карті Я. Закревської «Кореляція твердості ~ м'якості приголосних фонем», властивий території польських говорів¹¹.

Порівняно невелика кількість прикладів із звукосполученнями **-ц ѡ, -ц ю, -ц ь** свідчить про палатальність відповідного звука: **м н ѡ с ѣ х ъ п т и ц ь** (38 зв.), **с т а р ц и л ю (д) с т ѣ и** (77 зв.), **м (с̣) ц ь** (185), **м л а д е н е ц ь** (185 зв.), **ѡ ц ь в а ш ъ** (207 зв.), **п т и ц а н в (с □) н ы ѡ** (214), **р а з о р ю ж и т н и ц а м о ѡ** (237).

Подібною строкатістю характеризується картина твердості/м'якості африкати [ц] у пам'ятках української мови¹².

Середньошрифтове Четвероевангеліє засвідчує відсутність у мовленні друкаря протетичних приголосних: **о г н е^м** (15), **о у с т а** (18), **к ъ ѡ в ц а м ъ** (36), **о у ш и** (38), **о у з с к и м в р а т ы** (27 зв.), **н з ъ о у с т ѣ** (57), **о у х о** (100 зв.), **168**, **о с т р о** (114 зв.), **о г н е м ъ** (148, 194 зв.), **н г л и н ѣ о у ш и** (150 зв.), **в ъ о с м ы д □ ѣ ъ** (186 зв.) та ін. Названу особливість можна вважати виявом

¹⁰ Атлас української мови: У 3 т. – Т. I: Полісся, Середня Наддніпрянина і суміжні землі. – К.: Наукова думка, 1984. – Карті 48, 49, 53; Т. II: Волинь, Наддністріянина, Закарпаття і суміжні землі / Ред.: Я. Закревська. – К.: Наукова думка, 1988. – Карті 45, 46.

¹¹ Атлас української мови: У 3 т. – Т. II... – Карта 74.

¹² Німчук В. В. Там само. – С. 223; Чепіра І. П. Там само. – С. 37.

консерватизму видавця середньошрифтового Євангелія в дотриманні традиційного правопису, хоч до сьогодні відсутність протези частково характерна для поліських, бойківських та закарпатських говірок¹³.

У пам'ятці виявлено послідовно твердий [л] у сполучі з [н]: **с в ѣ т и л н и к и** (92), **б ѣ л и л н и к ъ** (144), **в и т а л н и ц а** (165 зв.), **с и л н ы и** (186), **д о в ѡ л н и** (194), **с в ѣ т и л н и к а** (215). Твердим виявився звук [л] у словоформі **п р и ш ѣ л ц а** (84 зв.). Згідно з Атласом української мови, твердість звука [л] перед приголосним суфікса поширена в сучасних західнополіському та в частині середньополіського говору, а також покудсько-буковинському, наддністрянському, закарпатському говорах¹⁴.

Отже, низка фонетичних особливостей, зафіксованих у середньошрифтовому Євангелії, дозволяє припускати, що до роботи над підготовкою до друку цієї книги було залучено особу чи осіб, які походили із території, охопленої північноукраїнським наріччям. Можливо, тираж стародруку був підготований чи вийшов у світ у котромусь із культурних осередків¹⁵. Має право на існування гіпотеза про зв'язок пам'ятки з однією із дофедорівських українських друкарень (Почайвською?¹⁶ – Н.Б.), про діяльність яких віднайшов документи О.Мацюк¹⁷. Принаймі, аналіз живомовних особливостей середньошрифтового Євангелія на рівні фонетики, який демонструє нашарування в тексті рис південно-західних і північних говорів, свідчить на користь такої гіпотези.

Наталія Базнюк
Особенности живой речи Полесья в среднешрифтовом
Евангелии

В статье исследовано фонетические особенности канонического текста безвыходного среднешрифтового Евангелия. Невзирая на значительное количество церковнославянских элементов, свойственное тогдашнему книжному языку, текст памятника фиксирует своеобразные фонетические явления, указывающие на связь её автора с северноукраинским наречием.

Ключевые слова: среднешрифтовое Евангелие, фонетические особенности, графема, звук, северноукраинское наречие.

¹³ Атлас української мови: У 3 т. – Т.ІІ... – Карта 122.

¹⁴ Атлас української мови: У 3 т. – Т.ІІ... – Карта 114.

¹⁵ Мицько І.З. Осередки культури при магнатських і шляхетських дворах. Острозька академія // Історія української культури. – Т.2: Українська культура XIII – першої половини XVII ст. : [За ред. Я. Д. Ісаевича]. – К.: Наукова думка, 2001. – С. 531–549.

¹⁶ Така ідея виникла у розмові із проф. Л. М. Коць-Григорчук.

¹⁷ Мацюк О. Друкарні на Україні в XV ст. // Визвольний шлях. – Лондон, 1977. – Кн. 6 (Червень). – С. 705–710.

Natalya Bahnyuk

Vernacular elements of Polissya in medium-typed Gospel

The article analyses phonetic peculiarities of canonic text of the medium-typed Gospel. Despite relatively huge amount of Church-Slavonic elements which are seen as characteristic features of the bookish language of that period, the text of the monument reveals specific phonetic phenomena which are common in the Northern Ukrainian dialect.

Key words: *medium-typed Gospel, phonetic peculiarities, grapheme, sound, Northern Ukrainian dialect.*